

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Schipluiden-Harnaschpolder en zijn plaats in de ontwikkeling van de neolithische levenswijze

Louwe Kooijmans, L.P.; Groenendaal, H.; Moerman, J.; Ooststroom, F. van

Citation

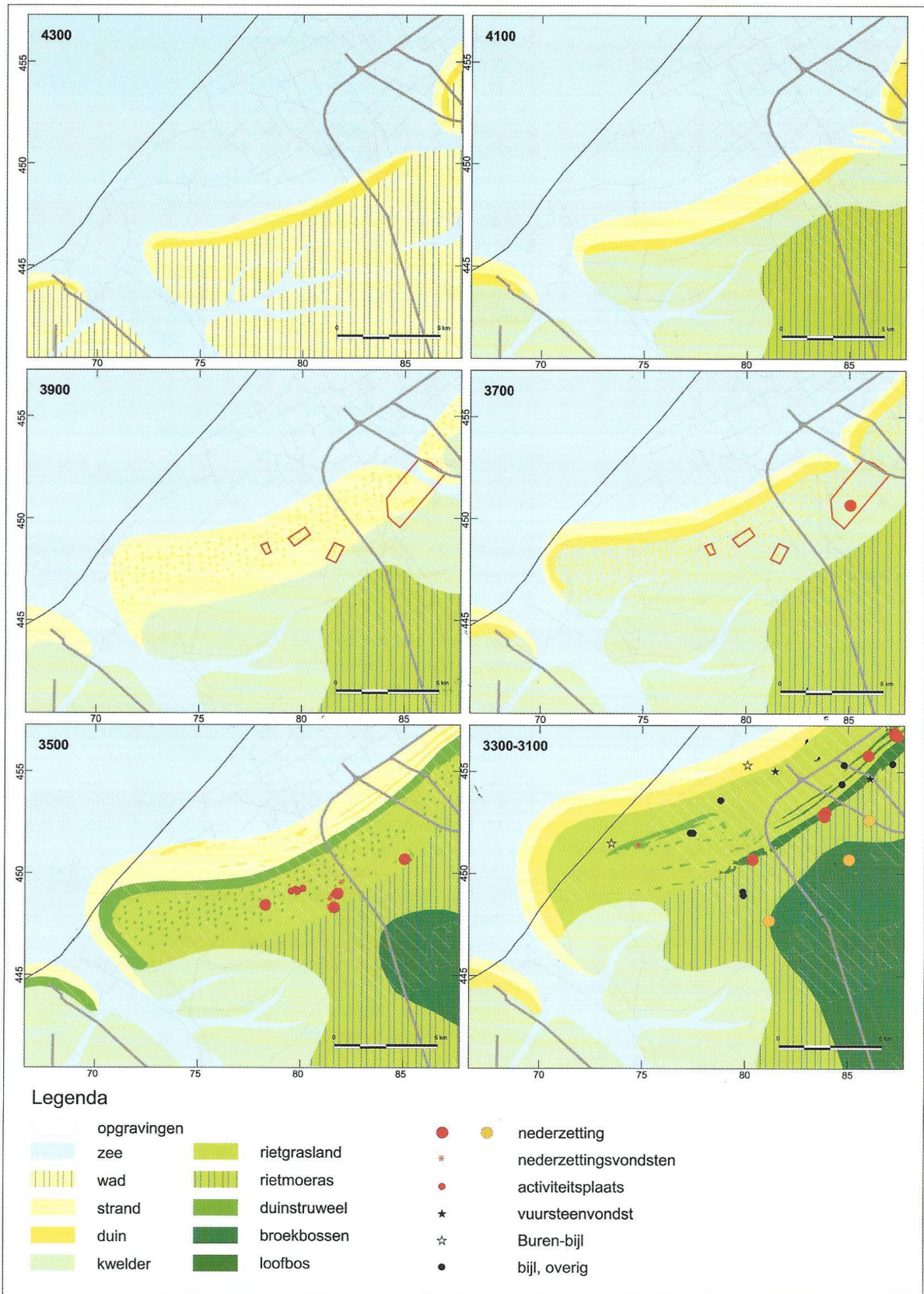
Louwe Kooijmans, L. P. (2010). Schipluiden-Harnaschpolder en zijn plaats in de ontwikkeling van de neolithische levenswijze. In H. Groenendaal, J. Moerman, & F. van Ooststroom (Eds.), *Historisch Jaarboek Schipluiden 2010* (pp. 18-25). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82994>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82994>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Schipluiden-Harnaschpolder en zijn plaats in de ontwikkeling van de neolithische levenswijze

Leendert P. Louwe Kooijmans, emeritus hoogleraar prehistorische archeologie

De opgraving van een vrijwel volledige nederzetting in de Harnaschpolder leverde een gedetailleerd beeld op van een half-agrarische gemeenschap in het Hollandse kustgebied rond 3500 v.C. Samen met de andere opgegraven woonplaatsen neemt de site een sleutelpositie in voor ons inzicht in de neolithisatie in de uitgestrekte vlakte ten noorden van de lösszone.

Ontdekking en opgraving

Zoals vereist door de nieuwe monumentenwet werd voorafgaande aan de bouw van de grote afvalwaterzuiveringsinstallatie in de Harnaschpolder, in het uiterste noorden van de toenmalige gemeente Schipluiden, in 2001 een archeologische prospectie uitgevoerd. Daarbij werden ter plaatse van het geplande hoofdgebouw in de ondergrond op -3 m NAP sporen van een prehistorische nederzetting ontdekt, die op grond van deze diepte, de geologische situatie en C14-dateringen bleek te dateren uit het midden van het vierde millennium v.C. Daarmee behoort de site tot de oudste van het kustgebied, om de gedachten te bepalen: enkele eeuwen ouder dan de Drentse hunebedden.

Er waren in Delfland in het voorafgaande decennium al verschillende even oude woonplaatsen ontdekt en onderzocht: in een wegcunet bij Wateringen, in het tracé van de A4 bij Rijswijk en in de nieuwbouwwijk Ypenburg. Het zijn de producten van de al maar grootschaliger en diepere ingrepen in de bodem in combinatie met een toegenomen archeologische attentie. We moeten ons realiseren dat het toevalstreffers zijn. Zij zijn het spreekwoordelijke topje van de ijsberg die staan voor een algemene bewoning van het gehele in de ondergrond verborgen landschap. Het waardevolle van

Schipluiden-Harnaschpolder was, dat het terrein nog in zijn geheel, praktisch onverstoord in de bodem behouden was, maar de bouwplannen waren reeds zo ver gevorderd en de ontworpen bebouwing zo compact dat bescherming niet mogelijk was en opgraven noodzakelijk. Opdrachtgever het Hoogheemraadschap Delfland kweet zich op voorbeeldige wijze van zijn taak door in te stemmen met een projectomschrijving die recht deed aan de zeldzaamheid en de verwachte kwaliteit van het terrein. Het werk werd vervolgens uitgevoerd in 2003 door Archol BV, in samenwerking met specialisten van BIAx, Archeobone, Smits Antropologisch Bureau, het Groninger Instituut voor Archeologie en last but not least de Universiteit Leiden. Daarmee was een voor dit type site optimaal en ervaren team geformeerd, waarbij de Universitaire inbreng bedoeld was om voor een – boven het contract uitstijgende – wetenschappelijke meerwaarde te zorgen.

Duintjes in een dynamisch landschap

Het Nederlandse kustgebied is ontstaan in het krachtenveld tussen de stijging van de zeespiegel en de sedimentbalans in de deltavlakte. Vele millennia lang was de eerste dominant en werd de kustlijn stelselmatig teruggedrongen, maar omstreeks 4000 v.Chr. werd er een evenwicht bereikt en kwam de kustlijn tot stand op de lijn waar nu Naaldwijk en Ypenburg liggen. Vanaf die tijd keert het proces om en breidt de kust zich naar het westen uit. Dat vindt als eerste plaats aan de noordkant van het Maasestuarium en pas later geleidelijk aan ook verder naar het noorden. Daardoor is in de ondergrond van Delfland het oudste stuk van het Hollandse kustgebied bewaard mét de sporen van de bewoning daarin. Oudere woonplaatsen kennen we wel uit het moerassige achterland (bijvoorbeeld bij Hardinxveld en Bergschenhoek), en ook in die tijd moet men de kust geëx-

Linkerpagina: De veranderende geografie van Delfland tussen 4300 en 3100 v.C. in zes fasen.

ploiteerd hebben, maar aan de kust zijn bewoningssporen onherroepelijk verdwenen.

Ten tijde van de bewoning zag het landschap er geheel anders uit dan nu. De kustlijn was toen al opgeschoven naar de lijn van Monster via Rijswijk naar Voorburg. Daarachter lag een brede strandvlakte, die van de directe invloed van de zee was afgesloten door een lage duinenrij langs de kust. In die vlakte lagen wijd verbreid lage en vlakke duinen die daarin al eerder, toen het strand nog open was, waren opgestoven. Het is een van die duintjes, 40 x 120 m groot en slechts 1½ m hoog, die men als woonplaats had uitgekozen. Wij zoeken tevergeefs naar een vergelijkbaar landschap in het huidige Nederland, omdat er nergens meer sprake is van een uitbouwende kustlijn en ook de schaal van natuurgebieden onvergelijkelijk veel kleiner is. Kwadenhoek op Goeree komt er nog het dichtste bij.

Dit weidse en open gebied, waarin de strandvlakte kort tevoren was verzoet en veranderd in een drassig grasland met hier en daar wat struwelen, bood de mensen ideale vestigingsmogelijkheden voor hun veelzijdige levenswijze, zoals uit de opgraving was af te leiden. In de loop van de bewoning trotseerden zij de verslechtering van de omstandigheden tot de nederzetting na ruim twee eeuwen moest worden opgegeven wegens de algehele verdrassing en het vergroeid raken van het duintje door het oprukkende veen.

Aan het einde van de neolithisering

Cultureel gezien vallen de woonplaatsen in de Delflandse strandvlakte in een gevorderde fase van het Neolithicum, dat wil zeggen in de periode van boeren met een steentechnologie. Deze fase volgde op die van de jager-verzamelaars uit het Mesolithicum en ging vooraf aan de brons- en ijzertijd.

Het Neolithicum begint in Nederland als boeren van de bandkeramische cultuur zich omstreeks 5300 v.C. vestigen op de lössgronden van Zuid-Limburg. Zij introduceren hier een compleet nieuwe levenswijze, met grote, vaste woonplaatsen, forse houten huizen, akkerbouw en veeteelt, geslepen bijlen en aardewerk, om de belangrijkste kenmerken te noemen. Zij staan aan het begin van het openleggen van de bossen waarmee het grootste deel van ons land in die tijden was begroeid. Hun bestaan contrasteerde in alle opzichten met dat van de inheemse jagers, vissers en verzamelaars, die in kleine groepen woonden, in tijdelijke kampementen met lichte hutten, en die leefden van de rijkdommen die de natuur hen te bieden had. Die waren vooral in de deltavlakte rijk en overvloedig.

Wat nu volgt is een lange periode waarin de verworvenheden van de boeren één voor één door de jagers worden overgenomen. Wij spreken dan van de 'Swifterbant-cultuur'. Het begint nog vóór 5000 v.C. met materiële zaken, zoals de ge-

slepen bijlen en aardewerkproductie, dan volgen een paar honderd jaar later de vier huisdieren: rund, varken, schaap en geit en ten slotte aan het einde van het vijfde millennium de graanverbouw. Ook de ideeënwereld werd door de contacten beïnvloed: de wijze waarop men aankeek tegen de natuur en de rol die aan voorouders werd toegekend. Archeologisch blijkt dat uit doelbewuste deposities ('offers') en het grafritueel.

Deze stappen in het 'neolithiseringsproces' kennen we vooral goed door opgravingen in de Alblasserwaard en Flevoland. Het is opmerkelijk dat men kennelijk regelmatig en misschien wel intensief contact had met de opeenvolgende boerenculturen in het zuiden, maar toch in hoge mate bleef hechten aan de traditionele levensstijl en daarin het nieuwe wist in te passen. Dat contrasteert in hoge mate met de ontwikkelingen in andere delen van Noord-Europa, waar de overgang veel abrupter plaats vond.

De woonplaatsen in Delfland nu vertegenwoordigen een volgende fase in dit culturele transformatieproces, die we na de materiële en de economische - de sociale neolithisatie kunnen noemen: het opgeven van de (seizoens)mobilititeit, de bouw van 'echte' huizen, ook al zijn die nog klein, en de inrichting van permanente nederzettingen.

Waar stonden de bewoners van Schipluiden precies in dat spanningsveld tussen Meso- en Neolithicum? Laten we met die vraag verschillende facetten van hun leven en werken onder de loep nemen.

Bijlen en peddels

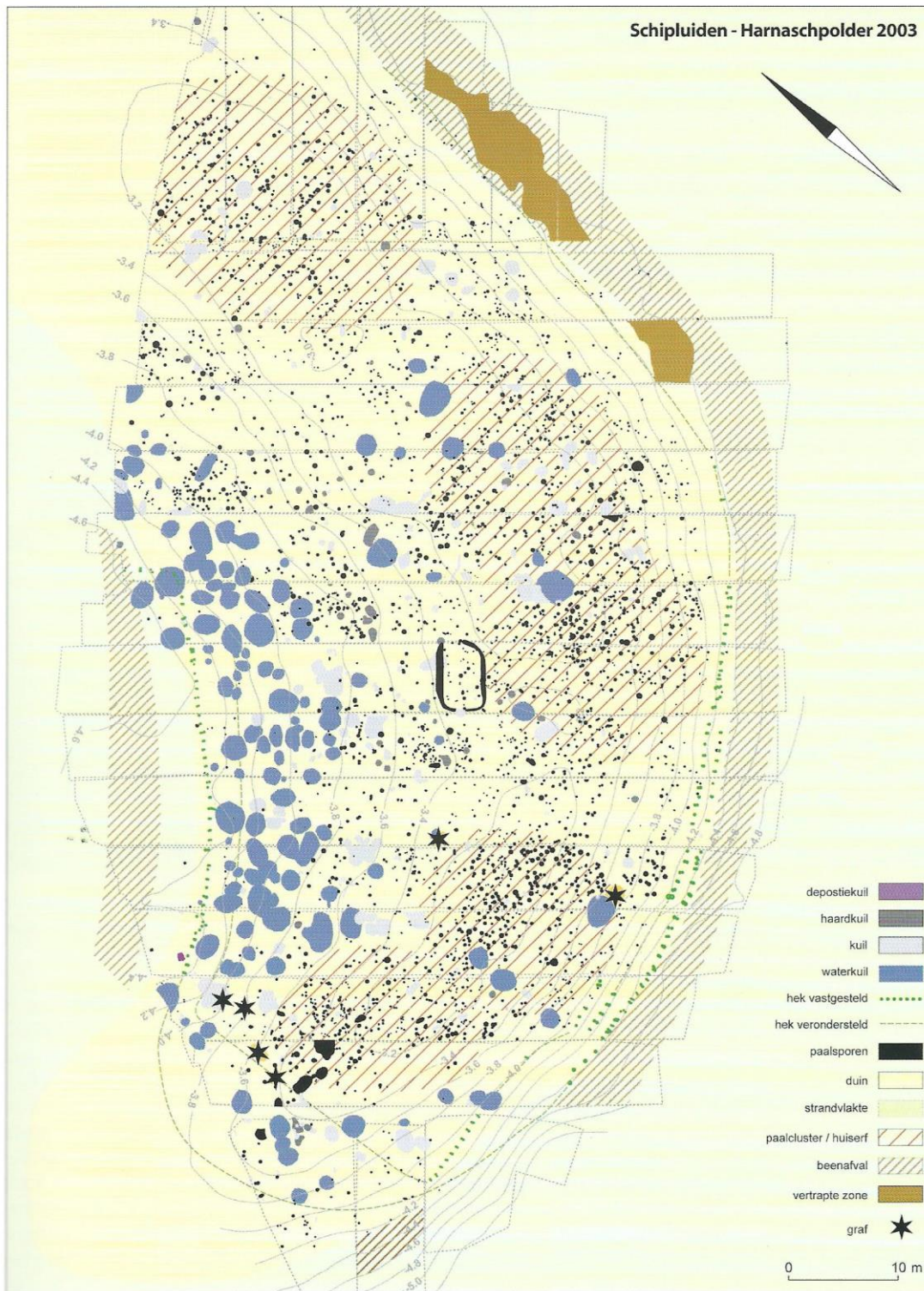
In materiële zin kunnen we gewoon van 'Neolithicum' spreken. Men gebruikte geslepen (vuur)stenen bijlen en maakte al sinds vele generaties aardewerk, dat laatste overigens in een nieuwe vormgeving. Die vormgeving is kenmerkend voor de 'Hazendonk-groep', vooral bekend uit het rivierengebied en het Limburgse Maasdal, en wordt gedateerd tussen 3700 en 3400 v.C.

Zoals in de eeuwen ervoor onderhielden deze Hazendonkmensen nauwe contacten met de boeren van de Michelsberg-cultuur op de zuidelijke lössgronden. Van hen betrokken zij vuursteen voor hun bijlen en andere werktuigen. In vormgeving sluiten die nauw aan bij die van de zuidelijke boeren. Daarnaast kwamen ook pyriet (voor vuurslagen) en git (voor sieraden) uit het verre zuiden, waarschijnlijk uit de omgeving van Boulogne-sur-Mer.

Door de natte condities langs de duinranden, waaronder organisch materiaal bewaard is gebleven, hebben we ook zicht op de meer vergankelijke kant van de materiële uitrusting van de mensen. Twee fraaie, essenhouten peddels, bijlste-

Rechterpagina: Opgravingsplattegrond van de neolithische nederzetting Schipluiden-Harnaschpolder.

Schipluiden - Harnaspolder 2003

len, een boogfragment en een hele serie raadselachtige artefacten met onbekende functie tonen ons hun vaardigheid in houtbewerking en de diversiteit van hun uitrusting. Waar we zelden iets van terugvinden, is het werken met plantvezels en de vervaardiging van weefsels. Het belang daarvan wordt door het gebrek aan vondstmateriaal dan ook systematisch schromelijk onderschat. Daarom is de vondst van twee kleine stukken fijn weefsel, gemaakt uit dunne bastvezels heel bijzonder en van groot belang voor onze beeldvorming. We nemen aan dat we daarmee zicht hebben op het domein van de vrouw, naast de houtbewerking die in het algemeen als ambacht van de man wordt gezien.

Waterkuilen, hekken en paalclusters

Het opmerkelijke van het duin in Schipluiden is, dat het in zijn geheel bewoond is geweest en dat het zelfs maar krap groot genoeg was voor de hele nederzetting.

Er zijn vier of vijf erven te onderscheiden, plaatsen waar in de loop van de bewoning zó vaak is gebouwd en verbouwd dat er clusters zijn ontstaan van paalsporen, waaruit helaas geen huisplattegronden meer zijn te distelleren. Hoe de huizen eruit gezien hebben weten we evenwel uit de opgravingen te Wateringen en Ypenburg: het waren kleine rechthoekige huizen van circa 5 x 10 meter.

Vooraf in het begin van de bewoning hebben de bewoners door incidentele zoute overstromingen nogal wat problemen gehad met de zoetwatervoorziening. Die boden zij het hoofd door met kuilen aan de rand van het duin het zoete water uit het duinlichaam af te tappen. De meeste kuilen lagen in een gezamenlijk terrein aan de noordzijde van het duintje. Dat was niet alleen functioneel, maar is ook een teken van gemeenschappelijke ruimtelijke ordening.

Het meest opmerkelijk echter is de inspanning die men zich eveneens gezamenlijk getroostte om de *gehele* woonplaats met een hek af te scheiden van het omringende land, een hek dat men een paar malen heeft vernieuwd. Buiten dat hek hebben de bewoners de randzone van de drassige vlakte, tot meer dan 20 m breed, gebruikt als dumpgebied voor afval. Wij kunnen het hek zuiver functioneel verklaren: als het buiten houden van de beesten, maar het was ook de grens tussen de schone, ingerichte *domestic space* en de vuile, ongestructureerde buitenwereld.

Het wonen op een permanente woonplaats en het daaraan gezamenlijk structuur geven, is een nieuwe, en misschien wel meest fundamentele, stap in het neolithiseringsproces: de sociale neolithisatie. Zij zijn de reflectie van een denken in een 'maakbare wereld' en in de polariteit tussen de eigen woonomgeving en 'het wilde' erbuiten en feitelijk hét kenmerk van de nieuwe neolithische levenswijze, fundamenteleler nog dan het verschil in voedselvoorziening.

De afvalzone buiten het hek is ook voor de archeologische

Grondsporen van een klein deel van de hekken, waarmee het duin was omgeven. Tussen de dubbel gestelde hekkpalen waren waarschijnlijk horizontale palen gemonteerd, bijvoorbeeld met wilgentenen.

analyse van grote betekenis. In loop van de bewoning is de omgeving van het duin namelijk geleidelijk opgeslibd, eerst met een kleiafzetting, die vervolgens is overgroeid met veen. Die gelaagdheid en de inbedding van het afval daarin maakte het mogelijk om de totale bewoningsduur in een viertal fasen te verdelen en de ontwikkelingen in grote lijnen te volgen, in samenhang met de landschapsgeschiedenis. De afvalpatronen laten een continuïteit zien, die weer gecorreleerd kunnen worden met de paalclusters, een belangrijk bewijs voor permanentie. Ook kon de bewoningsduur met behulp van een serie C14-dateringen worden bepaald op ongeveer 250 jaar: tussen 3630 en 3380 v. Chr. Dat

ziet er heel nauwkeurig uit, maar aan beide jaartallen zijn wel flinke onzekerheidsmarges verbonden.

In een graf of tussen het vuil

Mensen leven en sterven. In het Mesolithicum vinden we van de meeste doden geen spoor. Zij kregen geen formele begraving, maar eindigden op z'n best als verspreide skeletdelen in de afvalzone van een woonplaats, zoals bij Hardinxveld-Polderweg. Begravingen en grafvelden worden gezien als gerelateerd aan het wonen in min of meer vaste nederzettingen, zoals in het Neolithicum de regel was.

Graf van een volwassen man in sterk samengetrokken houding. In zijn handen lagen drie vuurslagen en een stuk pyriet.

In Schipluiden zijn maar een paar graven gevonden, en daarin liggen de doden in een kenmerkend neolithische houding: gehurkt op de zijde. Het gaat om een paar volwassen mannen en kinderen. Van aanzienlijk meer individuen lagen de resten tussen het afval buiten het hek. Het is niet eenvoudig om daaraan een betekenis toe te kennen. We kunnen slechts constateren dat de meeste doden een 'oud ritueel' ten deel viel en dat zij alleen in bijzondere gevallen op neolithische wijze werden begraven. Dat geldt met name voor een man die met vuurslagen van vuursteen en pyriet in de voor het gezicht gehouden hand was begraven. Hij moet een speciale plaats hebben ingenomen in de samenleving.

Vee, vis en vruchten van het veld

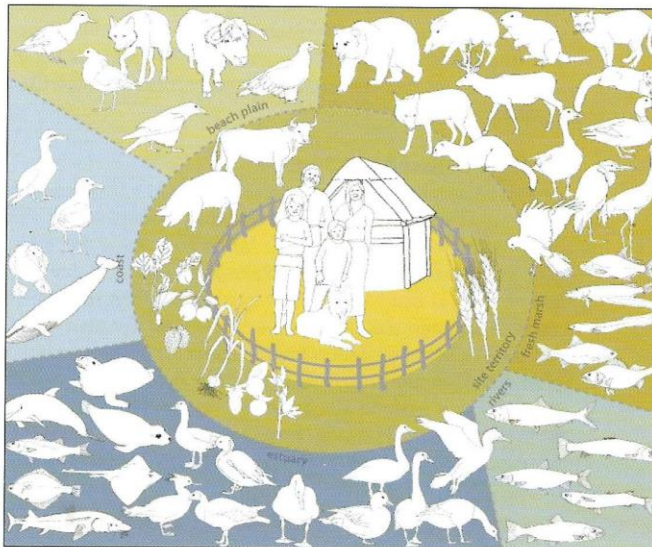
Hoe 'neolithisch' de nederzetting in structuur en materieel opzicht ook was, de voedselvoorziening laat een combinatie zien van de oude tradities van de jager-visser-verzamelaars, zoals we die goed kennen van het onderzoek van de laat-mesolithische woonplaatsen bij Hardinxveld, en het 'nieuwe' agrarische bestaan. In economisch opzicht combineerden de bewoners nog steeds het beste van die twee tradities. Het is niet zo eenvoudig om het onderling belang van de verschillende voedselbronnen te bepalen. Hun resten blijven immers op zeer uiteenlopende wijze bewaard. Zo kun-

nen we eigenlijk alleen vaststellen dat veeteelt tweemaal zo belangrijk was als de jacht op grote zoogdieren, maar over het belang van de visvangst zegt de hoeveelheid visresten ons weinig, om maar te zwijgen over het aandeel van akkerbouw, van graan en 'veldvruchten'.

Bij het vee stond het rund centraal, het varken was op afstand tweede en de bewoners hielden geen schapen en geiten. Gejaagd werd er voornamelijk op wild zwijn en edelhert, met daarnaast tal van andere dieren in kleine aantallen: bevers en kleine pelsdieren, incidenteel een oerrund, een bruine beer en een zeehond. Watervogels – eenden, ganzen en zwanen – vormden een belangrijke buit. Gevist werd er op steur, bot, zeebaars en stekelrog in het Maasestuarium, op zalm, zeeforel en harder in de grote rivieren en op paling, voorn, brasem en baars in de zoetwatermoerassen. Al met al benutte men het hele beschikbare natuurlijke spectrum, zoals in de mesolithische 'breed-spectrum-economie'.

Een belangrijke sleutel voor de verhouding tussen de diverse bronnen van dierlijke eiwitten is het onderzoek naar de stabiele isotopen ^{13}C en ^{15}N in het menselijk skeletmateriaal. Op basis van de ^{13}C -waarden kunnen we onderscheid maken tussen een terrestrisch en een marien dieet, de ^{15}N -waarden laat het aandeel zien van dieren die een hoge positie innemen in de voedselketen (vleeseters) ten opzichte van de planteneters. Voor Schipluiden luidt de conclusie dat aquatische bronnen - dat wil zeggen zowel zoet- als zoutwatervis - ruwweg even belangrijk moeten zijn geweest als het vlees van koeien, varkens en herten. Dat betekent dat

Schematische voorstelling van de lokale gemeenschap in Schipluiden, te midden van de verschillende landschappen die werden geëxploiteerd. Van alle afgebeelde planten en dieren zijn resten op de woonplaats gevonden.

het aandeel van de huisdieren in het totaal geringer is geweest dan je op grond van de grote hoeveelheid botten geneigd bent te denken.

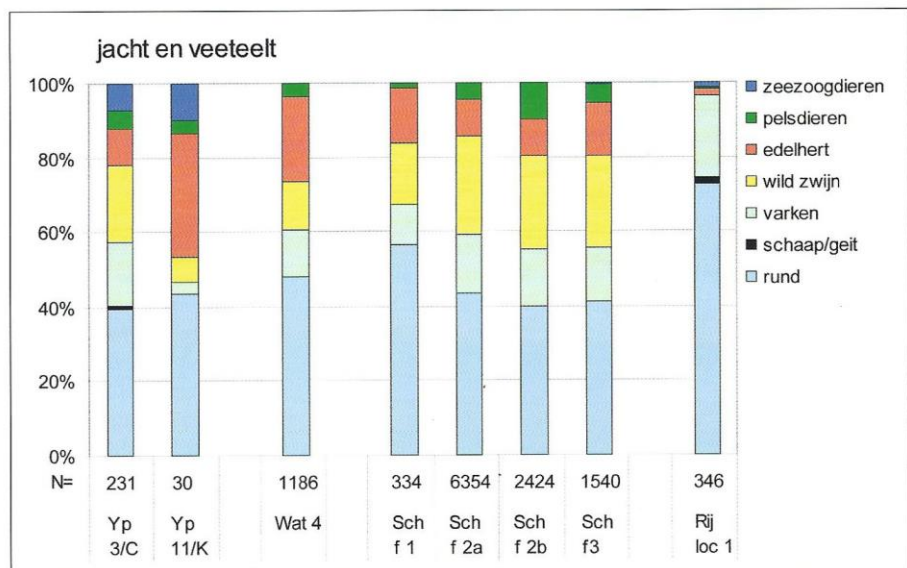
De problematiek bij het plantaardig voedsel is vergelijkbaar, maar helaas onoplosbaar. Door het grootschalige en gedetailleerde botanische onderzoek is het wel duidelijk dat er naast het duin akkers hebben gelegen, waarop naakte gerst en emmertarwe werden verbouwd. Verkoalde pitten van allerlei vruchten (appel, sleepruim, braam enz.) laten zien dat men in de late zomer en herfst profiteerde van de opbrengsten van de

natuur. Door elektronenmicroscopie kon in enkele vormeloze verkoalde resten een duidelijke celstructuur worden herkend, op grond waarvan die gedetermineerd konden worden als knolletjes, wortels en uien, afkomstig van heen, strandbiet en mogelijk slangelook. Het verzamelen daarvan is altijd verondersteld, omdat wij in alles wat de mensen deden hun grote praktische kennis zien van de omringende natuur, een 'inheems kennissysteem' zeggen de antropologen. Nu is dat ook echt aangetoond. Met name in de late winter en het vroege voorjaar zullen het welkome voedselbronnen zijn geweest.

De voedselvoorziening in Schipluiden is – in een ver gevorderd stadium van het neolithisering – nog steeds niet meer dan semi-agrarisch. De typisch mesolithische levenswijze was uitgebreid met akkerbouw en veeteelt, op grond waarvan ik van een *extended broad spectrum economy* zou willen spreken.

De regio Delfland 3500 v.C.

Je zou verwachten dat de hiervoor gegeven karakteristiek ook opgaat voor de andere onderzochte woonplaatsen van dezelfde ouderdom in hetzelfde landschap, maar dat blijkt niet het geval. Er zijn belangrijke verschillen in lay-out, Wateringen is een klein duin, waarop maar één huis heeft gestaan, dat een paar maal is verbouwd. Bij Ypenburg gaat het om een heel groot duin met een paar afzonderlijke huisplaatsen. Ook het grafritueel verschilt: in Ypenburg zijn in een bepaalde periode alle doden in een grafveld begraven, de meeste in hurkhouding, terwijl er maar enkele menselijke resten tussen het afval zijn gevonden, in Wateringen zijn

Samenstelling van de gedetermineerde faunaresten van vier Hazendonksites in Delfland, sommige opgesplitst naar fase. Opmerkelijk is het vrijwel ontbreken van wild in Rijswijk-A4. N = aantal determinaties. Het monster van Ypenburg 11/K is te klein om representatief te zijn.

in het geheel geen mensenbotten gevonden. Nu kan je deze verschillen voor een deel in verband brengen met de fysisch geografische condities, vooral de afmetingen van de duinen, maar dat verklaart lang niet alles. Het meest opmerkelijk is bovendien een verschil in verhouding tussen veeteelt en jacht, de maat bij uitstek voor de neolithisatie. Tussen de genoemde sites bestaan betrekkelijk kleine verschillen, maar in Rijswijk-A4 blijkt de jacht geen enkele betekenis te hebben gehad. Bij de andere punten is die site niet genoemd, omdat het maar om een partieel onderzoek, zonder informatie over behuizing, lay-out en dodenbestelling, maar het botspectrum is van voldoende omvang en de determinaties zijn betrouwbaar. De conclusie is dat iedere lokale gemeenschap zijn eigen koers uitzette op het traject van de neolithisering, dat men in Rijswijk voor een volledig agrarisch bestaan had gekozen, in Schipluiden voor een grote collectiviteit, en dat in Ypenburg aan de doden, en daarmee aan de positie van de voorouders, in neolithische zin betekenis is gegeven.

Zo geeft het hoogwaardige gegevensbestand van de microregio Delfland ons een verrassend gedetailleerde kijk op de implementatie van de diverse aspecten van de neolithische levenswijze in het midden van het vierde millennium.

Bibliografie

Hodder, I. 1990. *The domestication of Europe*, Oxford (Blackwell).

Koot, J.M. 1994. *In kannen en kruiken. Veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk*, Rijswijk (Rijswijkse Historische Reeks, 11).

Koot, H. L. Bruning en R. Houkes red. 2008. *Ypenburg-locatie 4, een nederzetting met grafveld uit het midden-neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied*, Leiden, 498 pp.

Laarman, F.J. 2004. Rijswijk Rijksweg A4, in: L.S. de Vries, *Luilekkerland aan de kust. De faunaresten van de neolithische nederzetting bij Rijswijk-Ypenburg*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 106), 53-56.

Louwe Kooijmans, L.P. (red.) 2001. *Hardinxveld-Polderweg. Een mesolithisch jachtkamp in het rivierengebied (5500-5000 v.Chr.)*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 83), 488 pp.

- 2007. The gradual transition to farming in the Lower Rhine Basin, in: A.

Whittle / V. Cummings (eds) *Going over: the Mesolithic-Neolithic transition in north-west Europe*, London (Proceedings British Academy 144), 287-309.

- 2008. Delfland: een fjnschalige kijk op het neolithisatieproces. In: J. Flamman & E.A. Besselen (eds), *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project, Amersfoort-Delft* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148), 107-137.

- 2009. The agency factor in the process of Neolithisation – a Dutch case study, *Journal of Archaeology in the Low Countries* 1-1, 27-54.

- en P. Jongste (red.) 2006. Schipluiden-Harnaschpolder, a Middle Neolithic settlement site in the Dutch coastal area, c. 3500 cal BC, Leiden (*Analecta Praehistorica Leidensia* 36/37).

Raemaekers, D.C.M., C.C. Bakels, B. Beerenhout, A.L. van Gijn, K. Hänninen, S. Molenaar, D. Paalman, M. Verbruggen en C. Vermeeren 1997. Wateringen 4, a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group, *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, 143-91.

Schipluiden-Harnaschpolder, reconstructie van nederzetting en landschap. Aquarel door Medy Oberendorff.

